

Svet estetskega v platonistični filozofiji in danes

FRANCI ZORE

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta,
 Oddelek za filozofijo,
 Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana

IZVLEČEK

Raziskovanje predmodernih koncepcij estetike pomeni tako iskanje predmeta novoveške estetske kritike (ki se je v le-tej pogosto preobrazil v novoveško predstavo o antiki in srednjem veku – bodisi idealizirano bodisi zaničevano) kot iskanje novih možnosti estetike (po njenem "koncu" oziroma koncu modernističnih paradigem, vključno s postmodernistično) v njenih izvorih. Kolikor je zgodovina filozofije zgodovina pojmov, je naša prva naloga pojasniti terminologijo, ki se pojavlja v tistem, kar danes imenujemo antična estetika: "aisthetika" (αἰσθητική, kar se tiče τὰ αἰσθητά in αἰσθησις), filozofija umetnosti oz. pesnjenja (ustvarjanja, ποιήσις), nauk o lepem (τὸ καλόν) ipd. V prvi vrsti gre tu seveda za utemeljitelja metafizike (in s tem tudi metafizične estetike) Platona, ki je vplival tudi na vso nadaljnjo diskusijo o tem problemu, ki pa nikakor ni bila omejena le na platonizem.

Platonski odnos do zaznavnega (torej "estetskega", τὰ αἰσθητά) prežema dvojnost: na eni strani ontološko zavračanje estetskega v korist noetičnega ("inteligibilnega", tj. umnega/mišljenjskega/duhovnega, τὰ νοητά), tj. zavračanje lepih "stvari" v korist ideje Lepega, po drugi pa (sicer rezervirano) sprejemanje, saj je zaznavno lepo vendarle podoba (εἰκὼν, torej ikona) Lepega – pa čeprav samo to. Tako zaznavno lepo odpira pot do Lepega samega. Podobna paradigma je v osnovi ikonoklastičnega spora v Bizancu, kjer branilci ikon (npr. Janez Damaščan) nastopajo prav s platonskih "estetskih" pozicij. Današnja estetizacija sveta in življenja (vključno s produkcijo vedno novih "realnosti") postavlja v drugačno luč tudi razmerje med fenomenom umetn(išk)ega (in filozofijo umetnosti) ter estetiko (kot večino opazovanja postopka estetizacije), pri čemer temeljno vprašanje ostaja odnos med estetsko izkušnjo in izkušnjo resnice.

Ključne besede: estetika, lepo, umetnost, Platon, platonizem, sodobna estetika

ABSTRACT

THE WORLD OF THE AESTHETICAL IN PLATONIC PHILOSOPHY AND NOWADAYS

The research of premodern conceptions of aesthetics includes both the search for the subject of the aesthetic criticism in modern philosophy (which is in it often transferred – whether it be idealized or despised – into the modern notion of the ancient and mediaeval philosophy) as well as the search for the new possibilities of aesthetics (after its "end" or the end of modernistic paradigms, including the postmodernistic one), going back to its very origins. Inasmuch as history of

philosophy is the history of concepts, our first task is to explain the terminology that plays a part in what we nowadays call the ancient aesthetics: "aesthetics" (αἰσθητική, concerning τὰ αἰσθητά and αἰσθησις), philosophy of art i.e. "poetry making" (ποίησις), the theory of the Beautiful (τὸ καλόν) etc. First and foremost we thereby have in mind Plato, the founder of the metaphysics (and the metaphysical aesthetics as well), who influenced the entire subsequent discussion on this problem – the discussion which was by no means limited only to platonism. The platonic relation towards the perceptible world ("the sensibles", τὰ αἰσθητά) is double: on the one hand, we are faced with the ontological rejection of the aesthetic in favour of the noetic ("the intelligibles", τὰ νοητά), i.e. the rejection of the beautiful "things" in favour of the idea of the Beautiful, and on the other hand with the acceptance, however reserved, of the perceptible beauty, which is, after all, an image (εἶκόν, that is to say, the icon) of the Beautiful – although that is all it is. The perceptible beauty thus opens up the path to Beauty itself. A similar paradigm lies in the heart of the iconoclastic dispute in Byzantium, where the defenders of the icons (John of Damascus) proceeded precisely from the platonic "aesthetic" positions. The aesthetization of the world and life nowadays (including the continuous production of new "realities") throws a different light also on the relation between the phenomenon of the artistic (and the philosophy of art) and the aesthetics (as the art of observing the process of aesthetization), whereby the fundamental question remains the relation between the aesthetic experience and the experience of truth.

Keywords: aesthetics, Beautiful, art, Platon, platonism, modern aesthetics

V tem prispevku nameravam prikazati, kako je pojem estetskega opredeljen v zasnutku filozofije pri Platonu in deloma kasneje v platonizmu, prek tega pa tudi, kaj to pomeni za sodobne koncepcije estetizacije sveta, povezane s kritiko platonske metafizike. Estetiko je Platon implicitno zasnoval kot tisti aspekt filozofije, ki se znotraj njene nedeljive celote ukvarja z vprašanjem vloge in mesta zaznavnega (zaznavnih stvari, τὰ αἰσθητά), šele znotraj tega pa tudi z vprašanjem "umetno" proizvedenega zaznavnega, torej umetnostjo. Platon tudi vztraja, naj se vprašanje motiviranosti umetnosti, njenega načina proizvajanja in vrednotenja rezultata obravnava znotraj sveta, človeka in tudi filozofije kot celote. To nas povezuje s kasnejšimi vprašanji, ki segajo do danes: ali gre pri umetnosti zares?, ali je umetnik obrtnik ali genij?, ali je izvorna umetnost sploh možna in ali gre pri njej za nekaj vzvišenega ali le za zabavo? Ali pa bi lahko vsa ta vprašanja strnili v eno: kaj je resnica umetnosti oz. kako se v umetnosti kaže resnica?

1. Estetsko in lepo pri Platonu

V antični grški filozofiji (in posebej eksplicitno pri Platonu) je pojem estetskega – torej tistega, kar je vezano na αἰσθησις, zaznavanje – predvsem ontološki; skoraj kot nasprotje je povezan s pojmom noetičnega (noetične oz. umljive stvari, τὰ νοητά); če je zaznavanje tisto, kar žival ločuje od rastline, mišljenje ločuje človeka od živali. Če je cilj živali realizacija v območju zaznavnega, je cilj človeka realizacija svojih noetičnih zmožnosti. Zato je razumljivo platonsko metafizično zavračanje zaznavnega v korist noetičnega, torej umnega-mišljenjskega-duhovnega: npr. zavračanje motrenja lepega telesa v korist motrenja ideje Lepega.

Ima pa ta zgodba o "dveh svetovih" oz. ta vulgarno imenovani "objektivni idealizem" tudi drugo, pogosto bolj zanemarjeno plat: namreč jasno zavedanje dejstva, da je – kot bi rekel Platon in za njim Aristotel – človekova duša sestavljena iz treh delov, vegetabilnega, animalnega in noetičnega. To pa z drugimi besedami pomeni, da se človek v svojem življenju pri sebi nujno sooča ne le z animalnim zaznavanjem, ampak celo s predanimalno vegetabilnostjo. Stvar in njena senca, stvar in njena podoba v zrcalu obstajata skupaj v istem svetu, čeprav ju njuna ontološka vrednost temeljno razdvaja.

Zaznavanje (αἴσθησις) in umevanje (νόησις) se v temelju razlikujeta glede na stvar, na katero se sploh *moreta* nanašati in ne izhajata iz človekove izbire načina gledanja. Umno je tisto, kar je dostopno umu, kar je mogoče le doumeti, zaznavno, kar je dostopno čutni zakanavi. S tem je noetičnost ali estetskost "predmeta" podana vnaprej, je podlaga možnega načina videnja "stvari".

Filozofija igra na noetično zaradi resničnosti, "realnosti". Zaznava je vezana na snov, ki ne omogoča trajnosti in je zato ontološko in aletheiološko podrejena. Toda četudi je resničnost glavno merilo filozofije, spadata v tradicionalno (in na Platona opirajočo se) metafizično triado poleg resnice tudi Dobro in Lepo. Tako kot pri tem Dobrega ne smemo zreducirati na etično dobro, ampak gre pri tem za vsakršno dobro, torej za dobro kot to, "kar je usposobljeno in usposablja za nekaj" (M. Heidegger, 1976 [GA 9], 227 in slov. prev. 1991, 21), tudi pri Lepem ne gre zgolj za območje filozofije umetnosti ali estetike (bodisi v izvornem bodisi sodobnem smislu). Heidegger ustrezno pravi, da je "lepota je eden od načinov, kako biva (west) resnica kot neskritost." (M. Heidegger, 1977 [GA 5], 43) Grški izraz za Lepo, τὸ καλόν, izvorno pomeni tisto, kar je poklicano, izbrano in izborno. Soroden je z glagolom καλέω, ki pomeni pokličem.¹ To izbiro Heidegger povezuje s πόλεμος, z bojem (gl. M. Heidegger, 1983 [GA 40], 140), ki je pred izbiro. Izbornost Lepega je prav v razkritju resnice v Lepem kot načinu Dobrega: pri Erosu gre prav za težnjo po trajnem biti-Dobro (ὁ ἔρως τοῦ τὸ ἀγαθὸν αὐτῷ εἶναι αἰεὶ) in to je ἀληθέστατα (gl. Platon, *Smp.* 206 A 11-13). Καλός se torej tukaj ne nanaša na zunanjo formo (v nasprotju z vsebino), ampak le na formo v smislu platonskih idej.²

Ta izbornost, to Lepo (τὸ καλόν), je v določenem smislu človeku najlažje dosegljiva – namreč takrat, ko se pokaže v svetu zaznavnega, torej kot "estetsko" lepo, saj je sam človek po naravi tudi "estetsko" bitje. Hkrati pa je zaznavno lepo, torej izbornost v svetu snovnega, za človeka najjasnejše napotilo na metafizično lepo (torej na idejo Lepega), kot je pokazal Platon v *Simpoziju*. Zaznavno lepo je vendarle *podoba* (εἰκὼν, torej ikona) Lepega – pa čeprav samo to. Kot takšno za človeka pomeni pot do Lepega samega.

Vprašanje Lepega in lepih stvari v takšnem smislu je osnovno in pravzaprav edino vprašanje izvorno mišljene estetike, torej ne estetike kot filozofske discipline, ampak kot αἰσθητική, kot "duhovne esteziologije" (gl. H. Plessner, 1976), kot vednosti o zaznavnem svetu oziroma o vlogi zaznavnega sveta v filozofiji. Pri tem ne gre samo za umetnost, kot tudi ne samo za Lepo v umetniškem delu, saj je to le eden od izsekov sveta zaznavnega (čeprav z nekaterimi specifičnimi značilnostmi). Hkrati pa je denimo tudi Platonova politika estetika – v politiki gre namreč za vprašanje izgradnje ali vodenja zaznavne πόλις po ideji πόλις (prim. J.-F. Lyotard, 1988).

Osnovno vprašanje estetike je, koliko in kako se Lepo pojavlja v zaznavnem; gre

¹ Koren καλ- nastopa še v oblikah κλά- in κλη-, na primer v besedah κλησις in ἐκκλησία; gl. V. P. Vlahou (B. Π. Βλάχου), 1989, 318.

² V angleščini zasledimo izraz "form" kot prevod ne le za obliko pri Aristotelu, ampak tudi za idejo pri Platonu – skupni imenovalec obojega je grška beseda εἶδος.

torej za vprašanje, kaj je v svetu zaznavnega pripoznano kot izborno. Pri tem pa gre vedno tudi za pot od in prek zaznavnega (estetskega) lepega do Lepega samega, torej za pot k noetičnemu. Lepo zaznavno je le napotilo k lepemu mišljenemu. Tako je estetika hkrati vednost o lepem v zaznavnem in o begu iz zaznavnega. Ta dva aspekta platonske estetike se v Bizancu kot medsebojno ločena pokažeta v sporu o ikonah; branilci ikon letem priznavajo estetsko izbornost (ikona je okno med onostranstvom in tostranstvom – torej najbolj izborno izmed zaznavnega –, ikonografija pa "vizualna teologija"), medtem ko ikonoklasti načelno zavračajo kakršnokoli možnost obstoja resnično lepega oziroma izbornega v obzorju sveta zaznavnega.³

2. Umetnost pri Platonu

Vprašanje umetnosti zaobsega le del estetike in sicer tisti del, ki se nanaša na od človeka proizvedene (*ποιεῖν*) zaznavnosti, natančneje človekovega preoblikovanja sicer trpnega zaznavnega, ustvarjanja v "pasivnem" (prim. Platon, *Tht.* 182 A 6). Področje *ποίησις* je bilo za Platona posebno problematično. Gadamer več kot upravičeno trdi, da je pravilno razumevanje platonske kritike pesnikov morda najtežja naloga, v kateri se najbolj pokaže naše razhajanje z duhom antike (gl. H.-G. Gadamer, 1985 [GW 5], 187; slov. prev. 2000, 133-152). Tako kot je resna Platonova filozofija, je resno tudi njegovo nasprotovanje pesnikom; "stari spor" (Platon, *R.* 607 C) med filozofijo in pesništvom je pri Platonu in po zaslugi Platona postal spor na življenje in smrt smrt (o tem gl. tudi F. Nietzsche, 1968, 420; slov. prev. 1988, 207-345; G. Rohrmoser, 1972, 51).

Merilo umetnosti je po Platonu seveda zgolj resnica, s tega vidika pa je umetniško ali pesniško delo izmed vseh najbolj nevarno: njegova laž je namreč najbolj podobna resnici, kajti pesniki so "posnemovalci podob" (*μιμητὰς εἰδῶλων*) resničnega in "se same resnice sploh ne dotikajo" (*τῆς ἀληθείας οὐχ ἄπτεσθαι*) (Platon, *R.* 600 E 5-6). Tako po Platonu iz njihovega zaznavnega sveta ne more izhajati niti *εἶδος* kot *ὑπόθεσις*, ampak obračajo človeka v drugo smer kot filozofija.

Zato ni naključje, da se kritika pesnikov pojavlja ravno v Platonovi *Politeiji* (*Državi*) ter v *Nomoi* (*Zakonih*), pri tem pa je dopuščena le tista in takšna umetnost, ki ustreza cilju filozofije – zato lahko z R. Bubnerjem⁴ govorimo o "heteronomnem značaju estetike". Tako je kritika pesništva uvod v možnost vsake *παιδεία* in *πολιτεία*; kot pravi Gadamer: "Platonovo delo je takšna resnična predigra k resničnemu zakonu človeške biti. Njegov boj proti pesnikom je izraz te visoke zahteve." (H.-G. Gadamer, 1985 [GW 5], 211; slov. prev. 2000, 152) Načelno enako stališče do umetnosti kot na začetku filozofije srečamo tudi pri njeni dovrstitvi, ko Hegel govori o umetnosti kot preteklosti (gl. E. Fink, 1970, 93).

Hkrati pa umetnik za antične Grke nima statusa ustvarjalca ali poustvarjalca v modernem smislu (prim. M. Landmann, 1966) in tako tudi mimetične narave umetnosti ne smemo razumevati s tega vidika. Besedo *μίμησις* ponavadi povezujemo predvsem z umetnostjo kot posnemanjem ali odslikavanjem, vendar pri Platonu gotovo še nima tega pomena: "Pojem *μίμησις* [...] ni pomenil toliko odslikavanja kot pojavljanje prikazanega." (H.-G. Gadamer, 1990 [GW 1], 142) Prav pojavljanje v prisotnost kot razkrievanje pa je osnovni pomen *μίμησις*, ki ga niti v umetnosti ne smemo razumeti kot

³ O bizantinski umetnosti gl. D. T. Rice, 1963; za splošen pregled bizantinske estetike gl. G. Mathew, 1963; posebej za spor o ikonah in vlogo Janeza Damaščana v njem gl. Š. Maliči, 1980 in G. Zografidis (Γ. Ζωγραφίδης), 1997 (z obširno nadaljnjo bibliografijo 335-346).

⁴ Gl. prispevek "Über einige Bedingungen gegenwärtiger Aesthetik", v: R. Bubner, 1989, 9-51, in v hrv. prevodu 1997, 9-54.

posnemanje, ampak kot predstavljanje prikazanega oziroma pred-stavo (v tem kontekstu izraza seveda ne smemo razumeti s stališča subjekta in novoveškega predstavljaljočega mišljenja). Četudi *μίμησις* naznačuje grško izkušnjo umetnosti in bistvo grške umetnosti, vseeno ni stvar estetike kot novoveške filozofske discipline, saj je "umetnost za Grke izvorna prisotnost in odsotnost, bližina in dalj biti in bogov", "način izkušnje biti".⁵

3. Novoveški zasnutek umetnosti in estetike ter njegove posledice

Status umetnine se prične spreminjati skladno z nastajanjem zasnutkov novoveške filozofije. Filozofija subjektivitete se pokaže v umetniku kot podlagi proizvajanja: umetnik izvorno ustvarja in ne le po-ustvarja. To je status, ki je bil – denimo v srednjem veku – pridržan edino Bogu, medtem ko stari Grki sploh nimajo pojma ustvarjanja (prim. W. Tatarkiewicz, 2000, 197).⁶ Umetnik od sedaj tako rekoč iz nič ustvarja avtentično realnost na podlagi lastnega genija, za razliko od antičnega in srednjeveškega umetnika, ki je želel "le" iz nečesa obstoječega tehnično in s pomočjo mimetike pro-izvesti nekaj drugega. Renesanci umetnik torej ne pred-stavlja lepote, ampak jo kreira. Izbornosti ne prevaja, ampak jo določa.

Če danes govorimo o "estetiziranju sveta življenja",⁷ to ne pomeni le materializacije, ampak tudi nenehno izbiranje nečesa, kar naj bi veljalo za izborno, na vseh področjih življenja. Izjemna odprtost današnje umetniške produkcije je torej le eden od aspektov nenehnega odločanja med različnimi stvarmi, ki jih je mogoče izbrati, medtem ko hkratna reduktivnost tistega, kar je mogoče izbrati, izhaja iz ponudbe, ki mora neprestano tešiti izbire željne "estete". Namesto kreacije je na delu re(-)kreacija, v obeh smislih besede: kot ponovno ustvarjanje že ustvarjenega in kot zabavno ne prenaporno razgibavanje. Umetnost kot pomirjajoče in sproščujoče ter užitku namenjeno sodi po Heideggerju na področje slaščičarstva (prim. M. Heidegger, 1983 [GA 40], 140). V tem smislu je načrt desubjektivizacije uspel – ne le kot destrukcija novoveške subjektivitete, ampak tudi subjekta vsebine umetnine. S tem izkušnja "estetskega" izkuša resnico v njeni detronizaciji in pluralizaciji, torej v sofistični preobleki, estetika pa postane le večšina opazovanja postopka estetizacije.

Produkcija vedno novih "realnosti" (ki so bile s platonskega gledišča "virtualne" že davno pred kreacijo t.i. virtualnih resničnosti) ne ustvarja umetniškega, ki bi imelo v ozadju resnico biti, ampak nekaj umetnega v smislu nendaravnega ali protinaravnega – posebej če skušamo naravo razumeti iz zgodnjega grškega razumevanja φύσις. Šele to dejstvo pomeni – skupaj z možnostjo tehnične reproduktivnosti, ki jo ugotavlja Walter Benjamin,⁸ pri tem pa spregleda estetizacijo sveta in s tem seveda tudi politike v demokraciji – pretvorbo umetnosti kot kulturnega dogodka v umetnost kot neobvezno kulturniško zabavo. Platonska težnja za razvijanjem hermenevtičnega posluha za noetično znotraj faktične izkušnje življenja v vseh njegovih aspektih, tudi estetskem, ki jo navadno imenujemo platonska metafizika, se je v boju proti metafizičnosti preobrazila v

⁵ Tako denimo povzema glavne točke tega pojma O. Žunec, 1988, 21 in 22. O *μίμησις* gl. tudi S. Žunjič, 1985, 57–64.

⁶ Isto delo gl. tudi za zgodovino razvoja drugih pojmov, povezanih z umetnostjo in lepoto.

⁷ Prim. članek R. Bubnerja z istim naslovom: "Ästhetisierung der Lebenswelt", v R. Bubner, 1989, 143–156, in v hrv. prevodu 1997, 161–176.

⁸ Gre seveda predvsem za njegov članek iz druge polovice 30. let 20. stol. z naslovom "Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit"; gl. W. Benjamin, 1955, 366–405, in slovenski prevod "Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati", v: W. Benjamin, 1998, 145–176.

hipermetafizičnost pozitivitete in njenih nepresegažnostnih značilnosti – torej v stanje, ki je že v začetku iniciralo celotno platonsko iskanje. Filozofija se je svoje nedokončljive naloge iskanja (kot ζητούμενη ἐπιστήμη)⁹ rešila tako, da jo je zamrznila, misleč, da jo je presegla.

Literatura:

- Aristotelis *Metaphysica* (1957). Recognovit brevisque adnotatione critica instruxit Werner Jaeger. Oxford. Gl. tudi slovenski prevod: Aristoteles (1999), *Metafizika*, prevod, uvodno besedilo, opombe in glosarij V. Kalan, Ljubljana.
- Benjamin, W. (1955), "Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit", v: *Schriften*, Frankfurt am Main, I. zv., str. 366-405, in slovenski prevod: Benjamin, W. (1998), "Umetnina v času, ko jo je mogoče tehnično reproducirati", v: W. BENJAMIN, *Izbrani spisi*, Ljubljana, str. 145-176.
- Bubner, R. (1989), *Ästhetische Erfahrung*, Frankfurt am Main (posebej: "Über einige Bedingungen gegenwärtiger Ästhetik", str. 9-51, in "Ästhetisierung der Lebenswelt", str. 143-156), in hrvaški prevod: Bubner, R. (1997), *Estetsko iskustvo*, Zagreb (posebej omenjeni poglavji str. 9-54 in str. 161-176).
- Fink, Eugen (1970), *Metaphysik der Erziehung*, Frankfurt am Main.
- Gadamer, H.-G. (1985), "Platon und die Dichter", v: *Griechische Philosophie I*, Tübingen, Gesammelte Werke 5, v slovenskem prevodu: H.-G. Gadamer (2000), "Platon in pesniki", *Nova revija*, let. 19 (2000), št. 223/224, str. 133-152.
- Gadamer, H.-G. (1990), *Hermeneutik I. Wahrheit und Methode* (6. izd.), Tübingen, Gesammelte Werke 1; slov. prevod Gadamer, H.-G. (2001), *Resnica in metoda*, Ljubljana.
- Heidegger, M. (1976), "Platons Lehre von der Wahrheit", v: *Wegmarken*, Frankfurt am Main, Gesamtausgabe 9, in slovenski prevod: Heidegger, M. (1991), *Platonov nauk o resnici*, Ljubljana.
- Heidegger, M. (1977), "Der Ursprung des Kunstwerkes", v: *Holzwege*, Frankfurt am Main, Gesamtausgabe 5, slovenski prevod: Heidegger, M. (1967), "Izvir umetniškega dela", v: *Izbrane razprave*, Ljubljana.
- Heidegger, M. (1983), *Einführung in die Metaphysik*, Frankfurt am Main, Gesamtausgabe 40.
- Landmann, Michael (1966), *Ursprungsbild und Schöpfungsthat. Zum platonisch-biblischen Gespräch*, München.
- Liotard, Jean-François (1988), *L'inhumain. Causeries sur le temps*, Pariz.
- Malić, Škeljzen (Maliqi, Shkelzen) (1980), "Estetičke ideje u Vizantiji u doba spora oko ikona (VIII-IX vek)", *Filozofske studije* (Beograd), št. XII (1980), str. 203-291.
- Mathew, G. (1963), *Byzantine Aesthetics*, London.
- Nietzsche, Friedrich (1968), *Zur Genealogie der Moral*, Berlin, Werke VI-2, slovenski prevod: Nietzsche, F. (1988), *Onstran dobrega in zlega. H genealogiji morale*, Ljubljana, str. 207-345.
- Platonis *Opera* (1995). Tomus I (Ed. E. A. Duke, W. F. Hicken, W. S. M. Nicoll, D. B. Robinson, J. C. G. Strachan), Oxford.
- Platonis *Opera* (1901, 1903, 1902, 1907). Tomus II-V (Ed. J. Burnet), Oxford.
- Plessner, Helmuth (1976), *Die Frage nach der Conditio humana. Aufsätze zu philosophischen Anthropologie*, Frankfurt am Main.
- Rice, D. T. (1963), *Art of the Byzantine Era*, London.
- Rohrmoser, G. (1972), *Herrschaft und Versöhnung*, Freiburg.
- Tatarkiewicz, Władysław (2000), *Zgodovina šestih pojmov: umetnost – lépo – forma – ustvarjanje – prikazovanje – estetski doživljaj*, Ljubljana.
- Vlahou, V. P. (B. Π. Βλάχου) (1989), *Λεξικό ρημάτων της Αρχαίας Ελληνικής γλώσσας*, Atene.
- Zografidis, G. (Γ. Ζωγραφίδης), (1997), *Βυζαντινή φιλοσοφία της εικόνας: μιὰ ἀνάγνωση τοῦ Ἰωάννη Ἀμασχανοῦ*, Atene.
- Žunec O. (1988), *Mimesis*, Zagreb.
- Žunjić, Slobodan, "Mimesis i poiesis. Samo-otkrivanje bivstvovanja u X. knj. Platonove Države", v: *Mišljenje na koncu filozofije. In memoriam Dušan Pirjevec*, Ljubljana, str. 57-64.

⁹ "Iskana znanost", kot je filozofijo tudi opredeljeval Aristotel, *Metaph.* A 2, 983 a 20; prim. tudi 982 a 4.